

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

**ЗМІНА ВЕКТОРІВ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ
МОСКВИ В ГОЛОДОМОРНИЙ 1933 р.**

Ще у 1917 р. більшовики проголосили право націй на самовизначення аж до відокремлення, але на практиці вони намагалися всіляко перешкодити утворенню нових держав на території колишньої Російської імперії. Національні проблеми розглядалися ними як другорядні, основними вважалися завдання класової боротьби. Однак хід революційних подій як на теренах Російської імперії, так і загалом у світі змусив більшовицьке керівництво зрозуміти, що нехтувати розв'язанням національного питання далі не можна.

Від вирішення національних проблем залежало майбутнє більшовицької держави. Нові керманічі добре розуміли — для ефективного управління необхідна масова підтримка місцевим населенням урядових програм та рішень, без активної участі народних мас неможливо здійснити необхідні перетворення. Адже перед керівництвом СРСР постало нагальне завдання наздогнати провідні країни Заходу, для чого необхідно було модернізувати економіку, перетворити суспільство з аграрного на індустріальне. Щоб утриматися при владі та успішно здійснити індустріалізацію, більшовики намагалися враховувати колективні уявлення більшості населення (“вчилися у мас”, як говорив В. Ленін). Комуністична влада повин-

на була стати “своєю” для переважної частини населення, “укоренитися в суспільстві”. Національні ж пріоритети поряд із соціальними відігравали важливу роль в Україні у 1917—1921 рр. — це більшовицьке керівництво добре запам’ятало. А оскільки необхідною умовою модернізації був певний рівень освіти населення, досягти якого в широких масштабах можна, лише здійснюючи навчання рідною мовою, то більшовицьке керівництво змушене було піти на поступки в національному питанні і запровадити в 1923 р. політику коренізації.

Доки українські селяни становили певну небезпеку для режиму, доки не вдалося взяти село під цілковитий контроль, більшовики всіляко підкреслювали своє турботливе ставлення до національних проблем українців. Але голодомор 1932—1933 рр. суттєво підірвав внутрішні сили українського селянства, воно стало нездатним до будь-яких форм активного опору. Це надавало шанс сталінському режиму відмовитися від поступок у національному питанні. І цей шанс був максимально використаний. Одночасно з ліквідацією наслідків голодомору більшовицьке керівництво запроваджує нові підходи у здійсненні національної політики в Україні. Щоб зрозуміти суть цих змін, варто звернути свою увагу на такі аспекти цієї проблеми.

По-перше, слід коротко охарактеризувати національну політику ЦК ВКП(б) напередодні голодомору, передусім у роки суцільної колективізації та “знищення куркульства як класу” (1930—1932 рр.). Для цього треба простежити, як співвідносилися вказівки вищого компартійного керівництва з питань національного будівництва з їх виконанням в Україні, якими шляхами більшовицьке керівництво наближалось до кінцевої мети в національній політиці — до “злиття націй”. Варто проаналізувати, наскільки здійснювана до 1933 р. політика українізації відповідає завданням коренізації, поставленим у 1923 р. на XII з’їзді РКП(б), чим були викликані ті розбіжності, які існували.

По-друге, необхідно детально проаналізувати суть змін у національній політиці, які відбулися наприкінці 1932—1933 рр. Варто прослідкувати, як кампанія проти “саботажників” у сільському господарстві, розпочата компартійним керівництвом наприкінці 1932 р., поступово переросла у боротьбу з “перегинами”, а потім і з “націоналістичним ухилом” у національно-культурному будівництві, як і чому більшовицька верхівка пов’язувала кризу в сільському господарстві з національною політикою. При цьому слід простежити, наскільки зміна вектора у здійсненні національної політики відповідала завданням проголошеної у 1923 р. політики коренізації, у чому нові підходи відрізнялися від тих, що були у попередній період.

Не можна залишити поза увагою і сам перебіг подій 1933 р., зокрема те, як і чому формулювалися обвинувачення, наскільки ситуація в Україні впливала на тактику більшовицького керівництва при запровадженні нової лінії в національній політиці та змінювала тактичні наміри верхів. Вважаємо за доцільне особливо виокремити питання про те, чим було викликане “падіння” М. Скрипника і що саме його зумовило. Потрібно також проаналізувати методи боротьби партійних лідерів з так званим “націоналістичним ухилом” у КП(б)У, оскільки вони суттєво відрізнялися від боротьби з попередніми ухилами у ВКП(б).

При аналізі розв’язання більшовиками національного питання в Україні напередодні голодомору варто підкреслити, що запроваджений на XII з’їзді РКП(б) у квітні 1923 р. курс на коренізацію не був подарунком комуністичного керівництва українцям. Більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб “укорінитися” серед місцевого

населення, щоб виховати більшовицькі кадри з середовища українців. Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України була не “українізація”, а “більшовизація” суспільного та національно-культурного життя. Адже недарма представники партійної еліти постійно повторювали тезу про “національну форму і соціалістичний зміст” української культури.

За допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званим “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Про це недвозначно говорилося в резолюції XII з’їзду РКП(б) про завдання партії в національному питанні, де наголошувалося, що саме ухил до місцевого націоналізму “утруднює справу згуртування пролетарів різних національностей в єдину інтернаціоналістську організацію”¹. Та й його протилежність — великоруський шовінізм вважався небезпечним “насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (місцевого), утруднюючи боротьбу з ним”². Яскраво таку позицію стосовно різниці у підходах до “двох націоналізмів” ілюструють зауваження Л. Кагановича до тексту доповіді О. Шумського, виголошеної восени 1926 р. на зборах партійного осередку Наркомосу. У час, коли саме великодержавний шовінізм проголошувався основною небезпекою в національному питанні, генеральний секретар ЦК КП(б)У наголошував: “Якою б помилковою не була теорія двох культур, котру підтримав, зокрема, т. Лебедь, і яка рішуче була засуджена партією, абсолютно неможливо проводити аналогію між позиціями Лебеда та Хвильового, так як позиція Лебеда ні в якому разі не означала підтримки контрреволюції”³. Тобто керівництво ВКП(б) побоювалося в Україні, по суті, лише українського націоналізму. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) й розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити головних козирів прихильників українського національного відродження. Для цього потрібно було наблизили державний та партійний апарат до широких верств населення.

На перших же порах, коли в Україні місцевих більшовицьких кадрів відчутно не вистачало, у державному будівництві дозволялося використовувати всі лояльні до радянської влади елементи. Однак ставлення до таких тимчасових супутників, навіть до вихідців з українських комуністичних партій, у вищих ешелонах більшовиків було надзвичайно настожене. Їх зберігали як символи, але намагалися позбавити впливу у вирішенні національних проблем. Так, у першому проекті листа членів політбюро ЦК КП(б)У до Сталіна з приводу полеміки О. Шумського з Л. Кагановичем наголошувалося: “Ми знаємо, з якими труднощами кожного разу на з’їздах доводилося проводити тов. Шумського в ЦК. Ми розуміємо політичну доцільність залучення тов. Шумського та йому подібних до керівної роботи, не тому що вони мають який-небудь вплив у партійних масах, а тому що вони в партії є головним чином барометром та рупором настроїв безпартійних мас — наразі переважно урбанізованої української інтелігенції, що проводить (в радянських рамках) з компартією запеклу боротьбу за оволодіння зростаючою українською культурою”⁴. Цим самим фактично підкреслювалася тимчасовість перебування Шумського та йому подібних на керівних посадах у КП(б)У та неминучість усунення представників некомуністичної української інтелігенції від впливу на національно-культурне будівництво. Однак все потрібно було робити поступово, до того ж українське питання мало значний міжнародний резонанс.

Щоб не допустити великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату в Україні, компартійна верхівка протягом 1923—1932 рр. періодично проводила в УСРР кампанії боротьби з проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовизм”, “шумськізм”, “волобуєвщина”, “яворщина”, справи СВУ і УНЦ, ліквідація української автокефальної церкви тощо). Та, незважаючи на це, в УСРР був досить сильним вплив націонал-комуністів. Частина керівництва КП(б)У, на чолі якої стояв нарком освіти М. Скрипник, вважала українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Ці представники керівництва КП(б)У вважали, що форма і зміст національної політики повинні доповнювати, а не бути протилежними одне одному.

Такі тенденції лише посилювалися з 1930 р., коли керівництво національно-культурними процесами в УСРР було зосереджене в Наркоматі освіти. Згідно з постановою ВУЦВК від 13 серпня 1930 р. “Про реорганізацію Народного комісаріату освіти”, цей Наркомат мав керувати не лише системою освіти, а й усією культурно-освітньою, пропагандистською та науково-дослідною роботою, йому надавалося також право на контроль і керівництво видавничою, літературною та мистецькою діяльністю. Особлива ж увага в цій постанові приділялася керівництву процесами українізації в усіх вищезазначених галузях, а також нагальній потребі “провести методичне керівництво українізацією державного апарату та громадських організацій”⁵. Очолив усі ці процеси М. Скрипник, котрий був членом комуністичної партії з часів її заснування і не був помічений у різного роду опозиціях та ухилах. Завдяки його широті та наполегливості у керівництві національно-культурною політикою і, зокрема, українізацією, вона стала сприйматися всерйоз як у партійних колах, так і в самих широких верствах населення.

Завдяки скрипниківській національній політиці в українців відбувалося подолання комплексу меншовартості. У 1930—1932 рр. вже не йшлося, як волав у 1927 р. О. Шумський, про “перебування українця-партійця під постійним підозрінням у націоналізмі” та про гасла на зразок “Українізація без українців” та “Мы проведем украинизацию неукраинскими руками”⁶. Власне кажучи, зміну ставлення широких партійних мас до комуністів-українців та політики українізації визнав і сам колишній боротьбист у своєму листі від 19 грудня 1929 р., наголосивши на успіхах у вирішенні національного питання в Україні. Але ЦК КП(б)У, вірний ідеї боротьби на два фронти в національному питанні, у своїй постанові від 24 березня 1930 р. наголосив, що таке визнання є лише невдалою спробою замазування власних помилок⁷.

Однак і розправа з Шумським, і судові процеси над некомуністичною інтелігенцією не послабили політики українізації. Відправивши у політичне небуття Шумського як особистість та яскравого представника боротьбистів, скрипниківці фактично реалізовували його програмні вимоги. З одного боку, це допомагало більшовицькому керівництву послабити опір українського селянства колективізації, але з іншого, — створювало досить небезпечну ситуацію для цього керівництва, коли українські комуністи всерйоз сприймали ідеї рівності і починали вимагати для себе більше повноважень, вважаючи недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами⁸.

Такий стан речей аж ніяк не міг влаштувати ЦК ВКП(б). Але оскільки в 1930—1932 рр. колективізація селянства являла собою найголовніше завдання, то підтримка національно налаштованих комуністів у боротьбі з селянством була важливою для компартійного керівництва. Натомість

мість після голодомору 1932—1933 рр. селянство вже не становило небезпеки для радянської системи, бо чинити серйозного опору воно не могло. Ситуація кардинально змінилася.

Крім того, сталінське керівництво прагнуло знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні у 1931—1933 рр. Адже просто виправити ситуацію недоцільно було навіть з політичної точки зору. У такому разі довелося б визнавати свої помилки, а це могло б негативно відобразитися на іміджі “вождя”. Це прекрасно розуміли у Москві, тому в телеграмах, що їх надсилали на місця, окрім визначення незадовільними темпів хлібозаготівель, наголошувалося: “Або ви не вмієте працювати, або політика партії на колективізацію неправильна”⁹. Звичайно, перевага надавалася першому варіанту. Ще ліпшим було б знайти ворогів “на стороні”, які якимось чином завадили успішному здійсненню колективізації та хлібозаготівель, змогли “втертися в довіру” керівних партійних органів та провалити геніально задумані плани більшовиків. Оскільки у значної частини населення безграмотні та злочинні дії щодо українського села асоціювалися саме з Москвою, то цілком логічно, що в українському суспільстві почали зростати симпатії до політичних супротивників більшовизму, перш за все до українського визвольного руху. А це вже було справді небезпечно для режиму. І Москва приймає, можливо, єдино правильне для себе рішення: поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, влада здійснює різкий поворот у національній політиці. У добре відомій постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильне здійснення українізації стало однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель¹⁰.

Відтепер потрібно було знайти (чи вигадати) конкретних винуватців посилення антимосковських настроїв в Україні. Однак, як свідчать документи, “винних” визначили не відразу. Той же М. Скрипник певний час був поза підозрою. Можливо, таке “довготерпіння” Сталіна, як зазначає В. Солдатенко, пояснюється “войовничою” позицією М. Скрипника, його підтримкою соціально-економічної політики ВКП(б) та активною боротьбою з різного роду “ухилами” в комуністичній партії¹¹. До того ж у 1932 р. Й. Сталіна та його оточення справді надзвичайно стурбувала ситуація в Україні. Щоправда, їх занепокоєння викликала не загроза голоду для українських селян, а, як зазначав Й. Сталін у серпні 1932 р. в листі до Л. Кагановича, небезпека “втратити Україну”¹². У разі, якби песимістичні для більшовиків сценарії ставали б більш ймовірними, підтримка такого авторитетного діяча, як М. Скрипник, була б надзвичайно доречною.

У вищезгаданому листі “вождь народів” підкреслив, що погано обставини склалися передусім по партійній лінії, не краще і по лініях радянській та ДПУ. Косіор, Чубар та Реденс були піддані критиці за неспроможність контролювати ситуацію. Причому Косіора Сталін пропонував замінити на Кагановича, Балицького призначити керівником ДПУ із залиценням Реденса заступником, а Чубаря згодом відкликати до союзних органів. Найбільшої критики зазнали дії компартійних органів, передусім за їх критичне ставлення до планів хлібозаготівлі¹³. Каганович у листі-відповіді загалом погодився зі Сталіним, однак бажання виїхати в Україну не виявив, а запропонував замислитися про “свіжу кров для України”¹⁴. Про Скрипника у листуванні мови не було, хоча про “петлюрівську” небезпеку й говорилося.

Не став нарком освіти України основним об’єктом для критики навіть під час прийняття відомої постанови від 14 грудня 1932 р., хоча сталінське

керівництво й готувало нищівний удар по українських націонал-комуністах та представниках української інтеліганції. Для обґрунтування репресій проти “націоналістів” в Україні, ще на початку грудня 1932 р. в УСРР була направлена слідча комісія ОДПУ на чолі з В. Балицьким. Результати її діяльності дали підстави вищому компартійному керівництву на чолі зі Сталіним наприкінці грудня зробити висновок про наявність “петлюрівської організації на Україні, яка ставить собі за мету проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР й відновлення в ній капіталізму”¹⁵. В своїй доповідній записці В. Балицький наголошував на наявності в Україні широко розгалуженого польсько-петлюрівського підпілля, яке охоплювало 67 районів республіки. Він звертав увагу на “засміченість колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами”, які всіляко заважали хлібозаготівлям, а також на активність “націонал-шовіністичної частини” української інтеліганції, яка в ряді випадків ідеологічно та організаційно оформляла й очолювала розкриті контрреволюційні повстанські організації”¹⁶. Підготовка наступу на українських націонал-комуністів розпочалася.

Очевидно, що спочатку основними винуватцями у “механічній українізації” Сталін намагався зробити передусім колишніх боротьбистів — Хвилю та Любченка. Недарма останній у листі до Сталіна, написаному приблизно в лютому 1933 р., згадував, що вождь на засіданні ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. не зовсім справедливо облаяв його за неправильне здійснення національної політики¹⁷. В план пошуку винуватців у зриві хлібозаготівельної кампанії, ймовірно, вписувалася й заміна Косіора. Однак надалі події почали розгортатися за дещо іншим сценарієм.

У січні 1933 р. Й. Сталін у своїй промові “Про роботу на селі” заявив, що “не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо ми стоїмо при владі, ми маємо в своєму розпорядженні засоби держави, ми повинні керувати колгоспами, і ми повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі”¹⁸. Тобто наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці “утруднення” були. Перш за все це стосувалося України.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів та призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У¹⁹. На засіданні політбюро КП(б)У від 28 січня керівники українських комуністів визнали цю постанову такою, що “дає правильну оцінку становища”²⁰, але вони намагалися не піддавати широкому розголошенню критику верхівки КП(б)У. Можливо, вони мали надію переконати вище партійне керівництво у несправедливості такої суворої оцінки діяльності ЦК КП(б)У, оскільки лише виконували волю “верхів” чи думали, що ця постанова якось “забудеться”. Тому на скликаному 29 січня 1933 р. харківському обласному пленумі зміна обласного керівництва була представлена як проста ротація кадрів. Як зауважив П. Постишев у своєму виступі на лютневому пленумі ЦК КП(б)У, весь пленум, присвячений зміні керівництва Харківського обкому, пройшов за 20 хвилин²¹.

Такий перебіг подій не влаштовував Москву. У плани Сталіна не входила проста заміна керівництва, йому потрібні були “шкідники”. Тому вже 31 січня, після, можливо, останньої спроби ЦК КП(б)У переконати центр у своїй правоті, з Москви в Україну приходить грізна телеграма такого змісту “ЦК ВКП(б) вважає неправильним, що пленум Харківського обкому провів обрання Постишева мовчки й не розгорнув критики недо-

ліків у роботі обкому на основі рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня ц. р.”²². Такий наказ ігнорувати було вже неможливо. Тому на початку лютого розгорнулася широка критика дій українського компартійного керівництва, яка, до речі, у Харкові розпочалася в останню чергу. Тим керівникам ЦК КП(б)У, які повністю підтримали позицію центру, давалася своєрідна індульгенція, “відпущення гріхів”, яке вони повинні були відпрацювати своєю плідною діяльністю по впровадженню нової політики ЦК ВКП(б) в національному питанні. Однак на той час питання про конкретних винуватців ще не було вирішене.

5—7 лютого 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушене поступитися тискові з центру і визнати “факт спроби колишнього проводу харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933 р.”²³. Однак, за свідченням очевидців, про критику особисто Скрипника чи дій Наркомату освіти мови не велося. Навпаки, коли зайшлося про стан справ на ідеологічному фронті, то Постишев у своєму виступі наголосив, що по радянській лінії керівництво перебуває в міцних, надійних більшовицьких руках, тоді як цього не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом по партійній лінії²⁴. Як відомо, завкультпропом був Хвиля, а Любченко — кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У та головним редактором провідної партійної газети в Україні — “Комуніст”, тобто удар спочатку було спрямовано саме проти них.

Підтвердженням критичного ставлення до ідеологічної та кадрової роботи в ЦК КП(б)У може також слугувати рішення політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1933 р. про звільнення (за пропозицією Косіора та Постишева) Хвилі з посади завідуючого відділу культури та пропаганди (із запрошенням М. Попова), а Шкадінова — від обов’язків завідуючого відділом кадрів ЦК КП(б)У. Причому в примітках до цих рішень поряд з названими двома звільненими особами називалося також прізвище Любченка²⁵. Його планували зняти із секретарів ЦК КП(б)У і ставили питання про нього як головного винуватця “перегинів” у здійсненні національної політики²⁶. Однак до звільнення справа ще не дійшла. За спогадами очевидців, відразу після пленуму Любченко поїхав до Москви, де й був прийнятий Сталіним та Кагановичем²⁷. Колишній боротьбист зміг переконати партійних бонзів у своїй правоті. Натхнений довірою “вождя народів”, П. Любченко дещо поспішив і 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети “Комуніст” вмістив матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, в якому говорилося й про засилля “петлюрівських елементів” у різних галузях цього будівництва²⁸.

По-іншому повів себе у цій ситуації М. Скрипник. Не відчуваючи за собою провини, нарком освіти, відповідно, не став виправдовуватися. За свідченням очевидців, він виступив у ЦК ВКП(б) проти зняття Косіора (що, як свідчить наведене листування, планувалося в Москві) та масового зняття за “саботаж хлібозаготівель” секретарів районних комітетів партії²⁹. Не виявив він колишньої рішучості й у виконанні закликів компартійного керівництва, спрямованих на боротьбу проти “петлюрівської” українізації. Так, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М. Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що саме така “петлюризація” проводилася на Кубані, і погодився з її припиненням. Однак, говорячи про подібні явища на території України, він зауважив, що вони справді мали місце, і, як приклад, визнав наявність 9 % росіян, які навчалися українською мовою³⁰.

Сам факт визнання того, що лише 9 % росіян навчалися не рідною мовою, немовби заперечував усі звинувачення — адже такий відсоток що-

до некорінних національностей в інших республіках був значно вищим. Разом з тим М. Скрипник наголосив на тому, що там, де українізація проводилась успішно, там, де показники навчання були кращі, там і хлібозаготівлі мали більший успіх. “Діаграми успішності хлібозаготівель і успішності в навчанні співпадають”, — говорив М. Скрипник на цій нараді, маючи на увазі, що лише при подальшій успішній українізації становище в сільському господарстві можна буде виправити³¹. Однак на цій нараді вже відчувалося напруження у стосунках з центром, хоча про наступні дії Москви щодо України ніхто не знав. Те, що головних винуватців невдалий хлібозаготівель та голоду 1932—1933 рр. треба шукати серед прихильників Скрипника, стало зрозуміло в другій половині лютого 1933 р. Але для наступу по всій Україні треба було підготувати кадрові зміни. Поведінка Любченка та Скрипника відіграла не останню роль у визначенні місця пошуку “шкідників”.

Вже 12 лютого керівництво українських комуністів вирішило інституційно визначити стан українізації — політбюро ЦК КП(б)У доручило комісії у складі Косіора, Постишева, Чубаря, Скрипника та Любченка у 2-денний строк розробити проект постанови про підсумки українізації і подати його на затвердження³². Однак доручення не було своєчасно виконане. Причиною цього стали різні погляди на проблему членів комісії, передусім Скрипника та Любченка, що відбилося, зокрема, у виступі наркома освіти на нараді керівників народної освіти 14 лютого та у вищезгаданій статті Любченка, опублікованій у газеті “Комуніст” від 16 лютого 1933 р. Щоб остаточно розставити акценти в цьому питанні, політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 14 лютого 1933 р. (після приїзду з Москви Любченка) відкомандирувало туди Постишева, Косіора (14 лютого) та Чубаря (15 лютого) (усі — члени комісії)³³. Саме ж винесення резолюції на деякий час відклали, оскільки Скрипник ще мав вагомий вплив на ситуацію, на багатьох ключових посадах ще не було критичної більшості його супротивників. Водночас, готуючи наступ на “буржуазних націоналістів”, 18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР³⁴, який повернувся в Україну не сам, а зі своєю командою.

Вирішальні для української парторганізації кадрові зміни відбулися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 23 лютого 1933 р., на якому М. Скрипник був відсутній. Саме в той день завершився остаточний розподіл ролей. Впливовим членам ЦК КП(б)У, які стали на бік Постишева, прощалися всі їх минулі гріхи, навіть членство в інших партіях. Так, А. Хвиля, який, здавалося б, потрапив у немилість, був призначений заступником наркома освіти УСРР, а П. Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР. Вагомий вплив на подальший перебіг подій мали й інші зміни. Так, В. Затонського призначили наркомом освіти і ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Також членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М. Попова. Одночасно, згідно з власною заявою, М. Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого заступника О. Карпека, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці (на наступному засіданні політбюро було звільнено й двох інших заступників Скрипника — Є. Гірчака та П. Канцелярського³⁵).

Щоправда, М. Скрипнику вдалося на цьому засіданні провести резолюцію, в якій визнавалася неправильною жорстка критика керівників національно-культурного будівництва, висловлена П. Любченком у газеті

“Комуніст” від 16 лютого. У цій резолюції пропонувалося обкомам не вживати ніяких практичних заходів³⁶. Та це була остання поступка Скрипника з боку вороже налаштованих членів політбюро, можливо, це було навіть умовою написання ним заяви про звільнення. Незважаючи на те, що М. Скрипник залишився членом політбюро і навіть формально отримав підвищення (став головою Держплану УСРР), надалі вістря критики було направлене саме проти нього. Спочатку це стосувалося прийнятих ним рішень та теоретичних напрацювань, а потім і його особисто.

При пошуку “ворогів” широкому загалу в будь-якому випадку потрібно було якось пояснити, чому саме та сфера життя, що була раніше прикладом для інших республік, ставала об’єктом посиленого “очищення”. Після того, як сам Скрипник не виявив бажання знищувати створені ним та його помічниками здобутки в національно-культурному будівництві (а він — що не дуже поширене явище серед політиків — не здав тих людей, які працювали з ним в одній “команді”), Москва прислухалася до колишніх боротьбистів Любченка та Хвилі, які намагались активною боротьбою з “націоналізмом” відвести від себе загрозу. За вказівкою з Москви, Постишев не просто захистив цих діячів, а й використовував їх теоретичні напрацювання та практичні пропозиції для боротьби зі Скрипником та для зміни національної політики.

Як виявилось пізніше, Любченку вдалося переконати Сталіна, що у “петлюрівських” симпатіях значної частини суспільства та в невдоволенні національно свідомих українців політикою ВКП(б) винен саме Скрипник, а не недолуга політика на селі центральних органів чи той же Любченко й Хвиля. Любченко написав ґрунтовного листа Сталіну та Кагановичу, в якому, визнаючи деякі власні помилки та недоліки, наголошував на тому, що саме Скрипник винен у всіх негараздах, які були в Україні.

У цьому листі, погодившись із суворою оцінкою національної політики Москвою, Любченко кається в тому, що партійні діячі України не помітили, як “розгін українізації... набув такого характеру, коли не можна випускати віжки з рук, коли самоплив може призвести до згубних наслідків. Ми недооцінили, зокрема я, що гостра класова боротьба у справі хлібозаготівель неминуче призведе до активного використання “фальшиво національного” прапора для боротьби проти партії, і що в умовах суцільної колективізації, коли на колгосп дивилися як на ікону, а на колгоспників — як на святих, нашим районним працівникам буде важче виявити ворожі націоналістичні настрої, що йдуть від частини колгоспників, що районних робітників потрібно було більш ретельно політично озброїти проти цієї небезпеки”³⁷. Далі він називає цілий ряд помилок. Серед них такі: зайва українізація частини газет, помилки у формуванні української мови (“перевагу надавали західноєвропейським термінам перед російськими”), в обслуговуванні росіян російською школою, в теоретичних питаннях здійснення національної політики, у формуванні історичної науки тощо³⁸.

Оскільки справжньою метою цього листа було виправдання своєї особи, то Любченко наголосив на ряді засад національно-культурного будівництва, проти яких він виступав під час суперечок зі Скрипником. Саме з цих положень, які були сформовані ще наприкінці лютого — на початку березня 1933 р., і складались основні звинувачення Скрипника в націонал-ухильництві представниками постишевської команди. Так, колишній боротьбист наголосив, що він ставив перед політбюро ЦК КП(б)У питання про неправильність теорії “мішаної говірки”, про недоцільність викладання як окремої дисципліни у вузах та школі національного питання та

помилки в теоретичних засадах програми цього курсу, про завдання приєднати до України деякі райони Центральної Чорноземної області (далі — ЦЧО), Північного Кавказу та Кубані, про правопис та формування української мови, про переоцінку Центральної Ради та “хібне” положення про два більшовизми в українському комуністичному русі, про переоцінку значення національного питання в теорії нацпитання тощо³⁹. Варто тут зауважити, що помірковане ставлення наркома освіти до дій Центральної Ради та українських комуністів (не більшовиків), яке так завзято критикував колишній боротьбист, не лише сприяло б консолідації українського суспільства, а й могло б убезпечити самого Любченка від негативної оцінки його минулої діяльності. Але про це він, тимчасово отримавши індульгенцію, мабуть, не думав.

Дісталось Скрипнику в цьому листі і за вживання ним таких термінів, як “національна справа”, “національна теорія”, “націонал-більшовизм”. Любченко знав, як зачепити “вождя народів” — він вказав ще й на висловлювання Скрипника стосовно того, що національне питання в СРСР теоретично зовсім не розроблене, що Ленін дав лише перші основи в галузі національного питання. Підкреслювалося, що про самого Сталіна і його внесок Скрипник не говорив нічого⁴⁰. Далі Любченко наголошував: “Я глибоко переконаний, що якби ПБ... поставило ці питання перед парторганізацією, зокрема розгромило б “теоретичне” обґрунтування переведення дітей з “мішаною говіркою” на українську мову, ми не мали б і низки помилок у практиці, тому що низові партійні організації були б мобілізовані проти загрози викривлень. На жаль, цього не трапилось”⁴¹. У листі були названі також дії самого Любченка, що завадили ще більшому “перекрученню” національної політики партії і що рішення про них переважно намагався “протягнути” нарком освіти. Серед них — запрошення в Україну вчителів-галичан, постановка “Патетичної сонати” Миколи Куліша, “Хвороби” та інших “націоналістичних творів”, недопущення до друку в листопаді 1932 р. в “Комуністі” статті про українізацію в ЦЧО та Казахстані тощо⁴².

Усі названі Любченком факти відповідали дійсності. Скрипник справді намагався зробити український народ господарем України, примирити, а не розпалювати ворожнечу всередині українського суспільства. В. Солдатенко у зв’язку з такою позицією М. Скрипника зауважує: “Керівні ланки ВКП(б) на той час посилено доводили вірність тезі про загострення класової боротьби, про необхідність загострення пильності та непримиренності до ворогів, а М. Скрипник і далі друкував масовими тиражами свої твори, в яких йшлося про уважне, терпеливе ставлення до попутників, про пошук шляхів співпраці з ними і нарощування зусиль щодо їх перевиховання”⁴³. Та, на жаль, минув той час, коли Сталіну була вигідною підтримка українських націонал-комуністів. Внутріпартійні суперечки були вирішені на його користь, село — упокорене голодомором, настала черга уніфікувати національно-культурні процеси...

Починаючи з березня 1933 р., було взято курс на пошук “шкідників-націоналістів” у всіх сферах життя республіки. 4 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло проект резолюції про підсумки українізації. Хоча резолюція в остаточному варіанті тоді не була прийнята, але в основному її схвалили. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У Косіору, Постишеву та Попову було запропоновано остаточно її відредагувати, а Попову доручено ще й намітити практичні заходи. В той же час скрипниківський підхід до розв’язання проблеми був засуджений — випуск його брошури “Нариси Підсумків (стенограма промови на засіданні НКОсвіти 14.ІІ.33 р.)”

назвали політично недоцільним⁴⁴. Водночас, як ми бачимо, серед тих, кому належало доопрацювати резолюцію, не згадується прізвище Любченка — питання про нього ще не було остаточно вирішене, свою відданість він мав ще доводити.

Говорити про власну думку нових виконавців національної політики в Україні не доводиться. Адже постанова про підсумки українізації затверджувалася вищим компартійним керівництвом. Цікаво, що текст цього проекту нам вдалося віднайти саме у Москві. Керівництво КП(б)У звернулося до Кагановича та Сталіна з проханням переглянути резолюцію і внести свої виправлення. В основу резолюції було покладено саме ті тези Любченка, які він сформулював у листі до найвищих можновладців та в менш відвертій формі висловив у публікації на сторінках газети “Комуніст” від 16 лютого 1933 р.

Немає потреби детально аналізувати текст запропонованої резолюції. Основні її напрямки ми тим чи іншим чином відобразили при аналізі листа Любченка до Сталіна. Зазначимо лише, що на початку постанови говорилося про успіхи національної політики, зокрема у здійсненні українізації, які були досягнуті завдяки керівництву ЦК ВКП(б). Водночас зазначалося, що “українською партійною організацією не була своєчасно виявлена й викрита нова тактика класового ворога та розгромленого куркульства і його агентури, **тактика посиленого проникнення під прикриттям фальшиво-національного прапора** в колгоспи, радгоспи, МТС, різноманітні радянські, зокрема земельні, органи та розкладання їх із середини”⁴⁵. Наголосивши на основній причині кризи — втраті більшовицької пильності та послабленні політичної роботи, творці постанови фактично перелічили ті ж недоліки в національно-культурному будівництві, про які говорив Любченко. Однією з найбільш ворожих було названо лінію “розриву української мови та культури з мовою та культурою російського робітничого класу, який створив першу в світі пролетарську державу”⁴⁶. Таким чином фактично визнавалося — саме російський народ є основною державотворчою силою СРСР.

У проекті постанови перелічувалися також нагальні завдання, котрі треба було виконати, щоб поліпшити ситуацію. Окрім ліквідації помилок у теорії нацпитання та у висвітленні історичних подій, рекомендувалося кадрово зміцнити Наркомат освіти, покращити стан українських партійних кадрів, особливо для села, перевірити стан загальноосвітніх та сільськогосподарських шкіл. Особлива увага приділялась “усуненню з апарату державних, наукових, просвітницьких установ, зокрема тих, що займалися питаннями мови та правопису, ворожих петлюрівських та інших націоналістичних елементів”⁴⁷. При цьому про господарські прорахунки, що призвели спочатку до відсутнього зменшення продуктивності сільського господарства, а потім і до голоду, не говорилося, оскільки такого роду рішення приймалися на загальносоюзному рівні. Основними ж чинниками негараздів називалася втрата пильності та недостатньо ретельне виконання вказівок центру.

Ще раз наголосимо, що національно-культурне будівництво на той час було єдиною сферою, що лишалася більш-менш автономною. Оскільки основні рішення в цій царині до того часу приймалися саме в Україні, то *критика стану речей саме у цій сфері діяльності та пов’язування її з причинами голодомору не лише не завважала авторитету ЦК ВКП(б), а й допомагала уніфікувати культурно-освітні процеси*. Вирішивши перекласти всі проблеми з дурної голови на здорову, партійна влада відразу вбивала двох зайців — частково повертала собі авторитет і знищувала національ-

но культурну самобутність України, що заважала зміцненню тоталітарного ладу.

Хоча постанова про підсумки українізації так і не була тоді прийнята в остаточному варіанті, основні її принципи почали активно втілюватися в життя. З березня 1933 р. починається наступ на скрипниківські кадри по “всьому фронту”, передусім в очолюваному ним раніше Наркомосі. Однак часу для ретельного обґрунтування своїх дій у нових керівників не було. Так, у березні 1933 р., готуючи постанову про забезпечення культурних потреб національних меншостей в Україні в справі шкільного навчання, в якій чимало уваги приділялося “перегинам”, новий нарком освіти В. Затонський, за його словами, не мав навіть переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО. За його ж словами, “основне джерело натхнення НКО — це статті М.О. (ініціали М. Скрипника. — Г.Є.), на які він посилався і в “Нарисах підсумків”⁴⁸.

Оскільки влада неодноразово наголошувала на стратегічній правильності запровадження коренізації, здійснення якої допомогло більшовикам набути вагомого авторитету в суспільстві, то говорити про принципові зміни в національній політиці заборонялося. Всі існуючі досягнення компартійна верхівка приписувала собі, а винних у недоліках, які й треба було виправляти, наказувала шукати на місцях. Як наголошувалось у зазначеному проекті постанови про підсумки українізації, “великодержавним спробам ревізії здійснюваної партією ленінської національної політики необхідно давати найрішучішу відсіч”⁴⁹. Постишевське керівництво КП(б)У висунуло тезу про заміну “петлюрівської українізації” на більшовицьку. Тобто потрібно було остаточно ліквідувати національний зміст української культури, залишивши національну форму та висунувши місцеві кадри у владні органи. “Духом” цієї постанови були просякнуті виступи з питань національної політики партійних діячів України в наступні місяці. Так, зокрема, на одному з перших публічних виступів з цього приводу — на нараді з питань національної політики, що відбулася 20 квітня 1933 р., новий теоретик з національного питання М. М. Попов фактично повторив положення з неопублікованої постанови: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”⁵⁰. Ця теза неодноразово повторювалася у майбутньому.

Звичайно, Постишеву не відразу вдалося взяти під повний контроль усі сфери життя українського суспільства, для цього потрібен був час. Вагому допомогу йому надавало вище компартійне керівництво. У зв’язку з цим сучасник тих подій зауважив, що “в нерівній боротьбі із Скрипником Постишев користувався не доказами, а авторитетом та силою партапарату”⁵¹. Окрім надання Москвою продовольчої допомоги та застосування каральних заходів проти низового керівництва, ЦК ВКП(б) прямо вказував українським комуністам, де саме потрібно шукати шкідників. Так, у передовій статті в “Правді” від 10 березня 1933 р. зазначалося, що ухильники до місцевого націоналізму “по суті справи обороняють вибиті з економічної колії буржуазно-куркульські елементи, граючи на руку міжнародним імперіалістам”. Ця діяльність всіляких націоналістів та ухильників “буває можлива, насамперед, через недостатню революційну пильність, а іноді й грубі помилки місцевих партійних та радянських організацій. Хіба не про це свідчать кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні? Тут, у ряді районів внаслідок *недооцінювання не-*

розривного зв'язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні. І тут подекуди була практика позбавлення національних меншин права користатися рідною мовою. А окремі керівні українські працівники посилено пропагували **шовіністичну ідею про обов'язкову українізацію ряду районів СРСР**⁵² (виділення наше. — Г.Є.). Оскільки саме Скрипник був ініціатором вищеназваної “шовіністичної ідеї”, то ставало зрозуміло, де потрібно шукати винних.

Однак ні самому колишньому наркому освіти, ні його прихильникам не надавалася можливість якось пояснити свої дії. Відрізані від засобів масової інформації, вони й самі не бажали йти проти лінії ЦК ВКП(б) й публічно дискутувати питання національної політики. Авторитет комуністичної партії та її лідерів для них був понад усе. Ставлення Скрипника до цього питання нагадує позицію Шумського, який свої претензії теж намагався не виносити за межі ЦК. Попередник Скрипника на посаді наркома освіти зауважував у зв'язку з обвинуваченням його в націоналізмі: “Чому мовчу? Вважав шкідливим для партії які б то не були суперечки з національного питання в умовах напруженого стану в партії у зв'язку з жорсткою боротьбою з опозицією”⁵³ (нагадаємо: ставлення “лівої” опозиції до українського національно-культурного розвитку було більш негативним). Не відрізнявся оригінальністю в цьому питанні і Скрипник. Він добре розумів несправедливість звинувачень у націоналізмі. Як згадував уповноважений з хлібозаготівель по Слов'янському району Е. Нольський, на питання, чому Скрипник не бореться за правду, останній рішуче заявив: “Не можна! В цьому вся суть. Це завдасть великої шкоди партії. Не всю правду можна сказати зараз партії та народу. Це може призвести до розколу, до катастрофи. Це озброїть ворогів і багатьох відштовхне від нас”⁵⁴. Таким чином єдність партії та утримання нею влади, класова позиція виявилися для Скрипника важливішими за законність і справедливість. Але водночас він не став активним учасником кампанії, спрямованої проти “українського націоналізму”, не зрадив своїх принципів та людей, з якими тривалий час плідно співпрацював.

На перших порах (у березні—квітні 1933 р.), критикуючи вирішення національного питання скрипниківським Наркоматом освіти, компартійне керівництво давало настанови про те, щоб, як пояснював В. Затонський у березні 1933 р. в листі до М. Попова, не згадувати ім'я колишнього наркома освіти, обмежуючись принциповими рішеннями⁵⁵. Однак у вирішенні таких питань думку Скрипника як члена політбюро відверто ігнорували, про будь-які досягнення, пов'язані з іменем М. Скрипника згадувати заборонялося. Так, з ініціативи нового наркома освіти В. Затонського 11 березня 1933 р., незважаючи на протест М. Скрипника, шляхом опитування була прийнята постанова ЦК КП(б)У “Про підручники для початкової і середньої школи”, в якій якраз і засуджувалася політика попереднього Наркомосу у виданні підручників. У цій постанові ЦК КП(б)У відмінив ряд рішень Наркомату освіти 1928—1930 рр., спрямованих на пропагування “робітної книги” та “журналу-підручника”, але ні словом не згадав про рішення стосовно популяризації ідеї стабільного підручника⁵⁶.

Для самого М. Скрипника таке неприховане ігнорування прав членів політбюро було явною несподіванкою. У своєму листі до політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р. він ще раз нагадав, що, зазвичай, “у випадку, якщо хто-небудь з ПБ голосує проти і прохає про перенесення питання, воно завжди ставиться на обговорення ПБ. В даному випадку, однак,

моє прохання не було прийняте до уваги, і резолюція була надрукована в “Комуністі” від 12 березня. Цим мене позбавили можливості внести, безумовно, необхідні виправлення в цю резолюцію”. Добре аргументувавши свою думку, колишній нарком освіти вимагав відмінити один з основних звинувачувальних пунктів цієї постанови ⁵⁷.

Але про визнання правоти М. Скрипника вже не могло бути й мови, а про справжню дискусію й поготів. Полювання на відьом уже розпочалося. Тому не дивно, що протест не був задоволений. Члени політбюро вирішили, що “навіть остаточна редакція протоколу колегії Наркомосу з 14.II.33 р. цілком відповідає оцінці питання про підручники, що їй дано в постанові ЦК КП(б)У з 11.III.” ⁵⁸. Наступними рішеннями, спрямованими на боротьбу зі скрипниківською лінією в Наркомосі була уніфікація навчальних програм та підручників на основі російських (хоча стабільних там теж не було) та зменшення відсотку україномовних шкіл внаслідок відмови від використання на практиці теорії мішаної говірки ⁵⁹.

Варто зазначити, що на той час ще не існувало практики фізичного усунення провідних діячів ВКП(б). Враховуючи великий авторитет М. Скрипника як в українському суспільстві загалом, так і серед комуністів, Сталін спочатку намагався просто усунути його від активної політичної діяльності. Для цього потрібно було перевести українця до Москви на якусь почесну посаду. За свідченням очевидців, у квітні 1933 р. Миколі Олексійовичу було запропоновано очолити генеральну прокуратуру СРСР, яку Сталін намагався створити ⁶⁰. У випадку згоди Скрипника Сталін убив би двох зайців — усунув би його з України і одночасно ліквідував би опір супротивників подальшої централізації каральних органів, оскільки саме колишній нарком освіти був категорично проти такого рішення. І хто знає, кого б саме оголосили основним винуватцем “націоналістичних перекручень”. За словами самого Скрипника, Сталін, прохаючи не заважати працювати Постишеву, дорікав Миколі Олексійовичу в тому, що він “передоручив здійснення національної політики в Україні колишнім боротьбистам — Любченку та Хвилі” ⁶¹. Але Скрипник принципам своїм не зрадив, хоча й добре розумів, що цим самим визначив свою долю. Після цього критика його попередньої роботи наростала мало не щодня.

Вагому роль у боротьбі зі скрипниківським баченням вирішення національних проблем відіграла чистка компартії, яка проводилася, “незважаючи на особи”. Завдання партійної чистки в УСРР взагалі і, зокрема, в Київській області пояснив Д. Мануїльський на зустрічі з київським обласним активом наприкінці травня 1933 р. Він заявив, що під час чистки в першу чергу треба звернути увагу на стан справ у національно-культурному житті, на “ряд установ, що мають високе звання академій, інститутів, учених товариств, в яких часто знаходиться притулок класово-ворожа ідеологія”. Він звинуватив керівників українських комуністів у тому, що вони не мали власної позиції в національному питанні і були під впливом “націоналістів”. Крім того, Мануїльський наголосив на тому, що члени ВКП(б) знають “тільки одних спеціалістів з національного питання — це наша партія більшовиків, яка розв’язує національне питання за вказівками Леніна і Сталіна, і більше ніхто. І кожного партійця, що забув про це, партія буде бити нещадно” ⁶². Цим самим він фактично звинуватив Скрипника, адже колишній нарком освіти, як було добре відомо всім присутнім, неодноразово заявляв, що національне питання — це ще не оране поле, на якому треба багато працювати і теоретикам, і практикакам.

Д. Мануїльський вважав антипартійними спроби надати національному питанню великого значення і заявляв, що це питання завжди було

допоміжним. Оголошувалися націоналістичними та антипартійними й інші теоретичні настанови, які відстоював М. Скрипник. Мануїльський наголошував: тих, хто поділяв подібні ідеї, потрібно було вилучити з партії. Про це він недвозначно заявив наприкінці свого виступу: “Між більшовиками і буржуазними націоналістами завжди точилася запекла боротьба за кадри, за нашу молодь. Ї чистка повинна буде виявити тих партійців, які не зуміли в цій боротьбі відстояти партійну лінію”⁶³. Якщо до цього виступу ім’я М. Скрипника, як члена політбюро ЦК КП(б)У, намагалися не згадувати у засобах масової інформації в негативному контексті, то після цього про його помилки, а потім і ухил, заговорили в повний голос. “Санкція на Скрипника” була отримана. Постишев на початку червня на засіданні харківського активу, а потім і на пленумі ЦК КП(б)У сповна скористався таким дозволом. Чубар, виступаючи в Дніпропетровську 9 липня, у зв’язку з цим зауважив: “Виступ т. Постишева на червневому Пленумі з критикою помилок т. Скрипника почав *широку дискусію, широке обговорення помилок* (на той час ці поняття, як ми бачимо, вже вважалися синонімами. — Г.Є.), які було допущено на культурному фронті, на фронті ідеологічному”⁶⁴. Майже всі інші при цьому лишалися “невинними”. Варто звернути увагу на те, що остаточний наступ особисто на Скрипника розпочався у червні. Це зумовлювалося не лише кадровим зміцненням постишевської команди, а й вельми успішною посівною кампанією, що дозволила говорити про початок ліквідації сільськогосподарської кризи. Відтак можна було говорити про правильну політику ВКП(б) на сучасному етапі, в тому числі і в національно-культурному будівництві.

Незважаючи на критику основного теоретика та керівника українізації, компартійне керівництво стежило, щоб ззовні основний курс партії не змінився. У червні 1933 р. на засіданні харківського партактиву Павло Постишев підкреслював: “Партія завжди боролася й далі провадитиме найнепримиреннішу боротьбу проти всяких великодержавницьких елементів. Але партія разом з тим громила й громитиме всякі шовіністичні, петлюрівські елементи, хоч би в які маски вони не вдягалися”⁶⁵. Звичайно, завдання боротьби з націонал-комуністами значно полегшувалося фактичною відсутністю полеміки. Та все-таки хоч якийсь обґрунтування змін у проведеної національної політики треба було зробити.

З метою всебічного “викриття” скрипниківської національної політики П. Постишев ініціював критику попереднього курсу в національному питанні в різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком Скрипника виступає О. Шліхтер⁶⁶, історії України та КП(б)У — М. Попов⁶⁷, мовознавства — А. Хвиля⁶⁸, питань освіти — В. Затонський⁶⁹, тощо⁷⁰. Нові ідеологи національної політики були, звичайно, не новачками в цій справі. Вони самі брали участь у творенні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Саме з цієї причини вони критикували діяльність Скрипника в основному за період з 1930 по 1932 рр. (в той час М. Попов та П. Постишев не працювали в Україні). Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П. Любченка) за допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу намагалися обілити своє ім’я, довести свою відданість вищому компартійному керівництву і залишитися на керівних посадах у ЦК КП(б)У.

Основною метою національної політики Москви відтепер була ліквідація національного змісту української культури. В липні 1933 р.

О. Шліхтер, критикуючи М. Скрипника, з обуренням висловлювався на відкритих партзборах Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (далі — ВУАМЛІН): “На чому повинна базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте на героїчному будівництві соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: “Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не спираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі”⁷¹.

Така позиція М. Скрипника справді не відповідала принципам національної політики ЦК ВКП(б), ніяк не узгоджувалася з метою коренізації. Більшовицьке керівництво якраз намагалося за допомогою політики коренізації ліквідувати історичні традиції українського народу, згадки про його історичне минуле, змінити менталітет українського народу, пристосувавши його до своїх власних потреб. Недарма ж постійно твердилося про “соціалістичний” (але на той час ще не русофільський!) зміст української культури.

Після пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у червні 1933 р., Постишев, при згоді інших членів політбюро, всіляко намагався схилити Скрипника до визнання принциповості допущених ним помилок. Проте зробити цього повною мірою не вдалося. Хоча Микола Олексійович і визнавав, що в його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази в резолюціях політбюро ЦК КП(б)У звучала пропозиція колишньому наркомові освіти написати покайного листа⁷². Та всі документи, які він подавав на розгляд керівництва КП(б)У, не задовольняли П. Постишева. Потрібного “зізнання” сталінському сатрапу отримати не вдавалося.

3 липня 1933 р., отримавши третього такого листа Скрипника та ще не опрацювавши його, члени політбюро ЦК КП(б)У прийняли рішення про проведення 7 липня 1933 р. широкого зібрання харківського активу, на якому мав виступити М. Попов з доповіддю на тему: “Про націоналістичні ухили в лавах української організації та про завдання боротьби з ними”. Очікувався також виступ Скрипника з покайням, лист-статтю якого до того часу намагалися вже опублікувати⁷³. Оскільки наступного дня виявилось, що нове “зізнання” не задовольняє Постишева, то 5 липня політбюро прийняло рішення востаннє запропонувати Скрипнику все-таки написати листа. При цьому зазначили, що в його основі “мають бути положення, висунуті тов. Постишевим”⁷⁴. Водночас наголошувалося, що зібрання Харківського активу відбудеться у будь-якому разі⁷⁵.

Однак не так сталося, як гадалося. Після того, як на засіданні політбюро вранці 7 липня 1933 р. його члени в черговий раз накинулися на Скрипника, вимагаючи покайня, він зрозумів, що вже нічого змінити не можна. Після цього Микола Олексійович покінчив життя самогубством. До речі, після того, як він покинув засідання, члени політбюро встигли виключити його з членів цього керівного органу КП(б)У⁷⁶. За свідченнями очевидців, після пострілу в себе нарком помирав на руках Косіора, і останні слова Скрипника були звернені саме до нього. В них він прохав пробачення за цю останню — справжню — свою помилку⁷⁷.

Щоб не допустити проявів незадоволення новим курсом національної політики та якось заспокоїти широкі партійні маси, на засіданні політбюро 10 липня 1933 р. приймається постанова “Про доповідачів на активах з питання “Про націоналістичні ухили та про завдання боротьби з ними””. В цьому документі говорилося про необхідність виїзду членів ПБ в обласні

та великі міські парторганізації з метою роз'яснення помилок Скрипника та питань подальшого проведення національної політики.

Смерть М. О. Скрипника була несподіваною для компартійного керівництва. Це самогубство зривало наміри П. Постишева влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на наступному (після зібрання харківського активу) пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало б також визнання ним власних помилок. Адже Скрипник був популярним і шанованим політиком в українському суспільстві, і його смерть викликала чимало запитань. На виступі у Дніпропетровську в липні 1933 р. Чубаря запитали: “Ходять розмови серед робітників, що Скрипник загубив себе як протест проти того, до чого довели Україну. Чи дійсно це так?” Відповідь Чубаря була надзвичайно “змістовна”: “Хіба у комуніста може виникнути таке питання?”⁷⁸. Цікавилися також політичним заповітом Скрипника, авторитет якого серед значної частини працівників знищити не вдалося. Водночас задавалися питання-звинувачення стосовно Любченка та Хвилі, яких Чубар був змушений виправдовувати та захищати⁷⁹.

Самогубство людини, яка мала на той час величезний авторитет в Україні, яскраво висвітило кардинальну зміну національної політики партії, відмову від попередніх її принципів. Вся діяльність і навіть смерть М. Скрипника сприяли поширенню переконання, що проводити неприховану шовіністичну лінію у національному питанні було вже неможливо. Цікаво, що рішенням політбюро доповідачами з питань національної політики були призначені Любченко (Одеса та Тирасполь), Попов (Київ та Чернігів), Чубар (Дніпропетровськ), Затонський (Сталіно), Кіллерог (Вінниця)⁸⁰, але не було номінально головного комуніста України — Косіора. Над ним згущалися хмари...

Наприкінці літа — на початку осені 1933 р. владні структури збиралися підвести певні підсумки боротьби з “українським націоналізмом”. Однак зробити це в запланований термін не вдалося. Представники компартійної верхівки в Україні бачили розгубленість місцевого керівництва, нерозуміння суті і мети започаткованих змін, адже тезу про великодержавний націоналізм як головну небезпеку в національному питанні ніхто не відміняв. Нові завдання повністю не розуміли навіть комуністичні агітатори, які працювали в засобах масової інформації. Так, проаналізувавши ряд статей, надрукованих на цю тему в українських журналах, тодішній завкультпропом ЦК КП(б)У М. Кіллерог у доповідній записці П. Постишеву від 4 вересня 1933 р. зазначав, що “у висвітленні завдання боротьби на два фронти не все гаразд”⁸¹. Спочатку проведення об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало розглядатися питання про національну політику партії, було заплановане на 25 вересня⁸², але через невідповідність до його обговорення пленум перенесли на 10 жовтня⁸³, а скликали, як відомо, аж 18—22 листопада 1933 р.

Причиною цього перенесення стали не лише нерозуміння на місцях, а й неузгодженість дій всередині партійного керівництва України. Як ми вже наголошували вище, ще у серпні 1932 р. Сталін запланував усунути Косіора з посади керівника парторганізації України. До того ж останній не проявив навесні-влітку 1933 р. потрібної активності у цькуванні Скрипника. Не дивно, що Косіору влітку — на початку осені 1933 р., як свого часу Скрипнику, стало непереливки. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що Косіор не брав активної участі в розробці національної політики після смерті колишнього наркома освіти. Більше того, члени політбюро саме Косіора почали вважати головним винуватцем у “перегибах” українізації. На одному із засідань розширеного харківського акти-

ву на нього почали чинити такий же тиск, як свого часу на червневому 1933 р. харківському активі, а потім і пленумі ЦК КП(б)У це робилося стосовно Скрипника.

Але плани Сталіна змінилися. З центру до України надійшов лист, у якому підкреслювалося, що “зовсім неправильно є спроба інших членів Політбюро ЦК КП(б)У зняти з себе відповідальність за помилки, котрих припускалося політбюро в цілому. Ці виступи більшості членів та кандидатів Політбюро ЦК КП(б)У, які працювали з Косіором протягом кількох років, не можуть тлумачитися інакше, як спроба відозви т. Косіора з України”. Наголосивши, що політбюро ЦК КП(б)У перевищило свої повноваження, фактично поставивши питання про звільнення Косіора, у листі далі підкреслювалося: “ЦК ВКП(б) вважає, що т. Косіор повинен залишатися в Україні. Це тим більше правильно і необхідно тепер, коли у зв’язку з непартійним вчинком т. Скрипника, котрий покінчив життя самогубством, звільнення т. Косіора може тлумачитися як незгода з національною політикою ВКП(б), а в кращому випадку всередині партії може розглядатися як відхід у найскладніший час, коли потрібна серйозна розгорнута ідейно-політична боротьба з націоналістичними та шовіністичними елементами”⁸⁴.

Косіор був не просто залишений на своїй посаді. Щоб довести і українським партійцям, і друзям та ворогам за кордоном, що в Україні нічого кардинально не змінилося, Косіора, якого багато хто вважав мало не бранцем⁸⁵, зробили основним доповідачем на об’єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У, присвяченому аналізу питань національної політики. А з часом його позиції в КП(б)У не лише не ослабли, а навіть поступово посилювалися.

Протягом липня — листопада компартійне керівництво УСРР змінює акценти у поясненні ролі колишнього наркома освіти в національній політиці партії. Якщо в липні члени політбюро у своїх виступах на обласних та міських партактивах звинувачували його переважно в помилках та прорахунках у проведенні національної політики, то в листопаді на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев уже говорив про створення націоналістичного ухилу на чолі з М. Скрипником, що почав формуватися й “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”⁸⁶. В усіх негараздах сільського господарства звинувачувалися таким чином “українські націоналісти”. Саме на цьому пленумі український націоналізм вперше назвали головною небезпекою в Україні⁸⁷. Ця резолюція, до речі, ніколи не була скасована комуністичною владою. Великодержавний шовінізм більше ніколи не визнавався в Україні основною небезпекою.

Оголосивши боротьбу українському націоналізмові на “теоретичному фронті”, в органах Наркомосу та наукових установах, у літературі та мистецтві, поставивши завдання підготувати більшовицькі кадри в середовищі нацменшостей, “особливо серед польської та німецької людності”, пленум не забув згадати і про великодержавний шовінізм, представники якого “намагаються витлумачити рішучу боротьбу партії з петлюрівськими елементами як ревізію національної політики”. Розгром “українського націоналізму”, виявляється, і є “найдоконечніша умова і складова частина більшовицької українізації”. Звичайно, партія мала продовжувати боротьбу проти великодержавного націоналізму, який, як зазначалося в резолюції, “є спільник і значною мірою живлюще джерело” для українського націоналізму⁸⁸. Тобто, фактично знову було підтверджено рішення XII з’їзду РКП(б), в якому російський шовінізм називався небезпечним не сам

по собі, а саме як живлюще джерело для справді небезпечного “місцевого націоналізму”. Подібні настанови були повторені й на XII з’їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р.

На XVII з’їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Й. Сталін підтвердив офіційну зміну в ставленні ВКП(б) до проявів націоналізму. Суперечка про те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, — підкреслив Й. Сталін у звітній доповіді XVII з’їзду ВКП(б), — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”⁸⁹. Як приклад ситуації, де саме ухил до місцевого націоналізму став головною небезпекою, Сталін навів Україну⁹⁰. До речі, весь 1933 р. Москва не просто уважно стежила за подіями в Україні, а й безпосередньо керувала ними. Усі свої дії українські “борці з націоналізмом” узгоджували, як свідчать архівні матеріали, зі Сталіним та Кагановичем особисто. Це стосується й виступів та резолюції листопадового 1933 р. пленуму з питань національної політики.

Важливою особливістю боротьби з “націоналістичним ухилом” на відміну від боротьби з попередніми опозиціями (“лівими”, “правими”, троцькістськими та ін.) було те, що у компартійного керівництва відпала потреба доводити свою правоту у формі бодай формальної дискусії. Адже виснажене колективізацією й голодомором українське селянство, яке й було головною соціальною опорою українізації, вже не могло чинити опір. У тоталітарній державі всі процеси мали бути уніфікованими, ніяких місцевих особливостей не повинно було бути. А щоб не виникало навіть формальних питань, у резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У ще раз наголошувалося, що “для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева її мета є встановлення комунізму та злиття всіх національностей”⁹¹.

Та все-таки питання остаточного “злиття націй” ще не стояло на порядку денному у компартійного керівництва. Зокрема, головну проблему в місцях компактного проживання національних меншин, особливо польської та німецької, становили величезні труднощі в процесі більшовизації освіти та культури, який, за визначенням В. Даниленка, відбувався паралельно з ходом коренізації⁹². Компартійному керівництву не вдалося підірвати національні основи культурного життя, позбавити здатності до опору представників цих народів⁹³. Кращим, але далеким від бажаного був стан справ з “перевихованням” українців. Зрозуміло, ці недоліки потрібно було якось ліквідувати.

Однак для здійснення бажаного не вистачало кадрів, та й населення ще не було готове до повної ліквідації національного змісту (не кажучи вже про форму) рідної культури. Лише усунувши Скрипника, лише зробивши національне питання знову другорядним, компартійне керівництво могло б надіятися на виховання таких кадрів в Україні, які могли б виконати давнє бажання В. Леніна про те, щоб саме місцеві комуністи прагнули до злиття української нації з російською.

Для виправлення ситуації компартійне керівництво потребувало чималої кількості вірних виконавців. Та швидко знайти їх серед місцевого населення України було неможливо. Для пошуку та виховання таких кадрів потрібен був час. Тому після приїзду П. Постишева в УСРР на головні ролі висували саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу у 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 чоловік, змінивши при цьому 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних

контрольних комісій⁹⁴. І це у той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії⁹⁵.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливим взяти під цілковитий контроль село, свідчить і те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р., згідно зі звітом ЦК КП(б)У, в колгоспи УСРР було направлено з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95 % їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та партторгів колгоспів і бригад⁹⁶. Крім того, у 643 політвідділи МТС та у 203 радгоспи на постійну роботу було послано понад 3000 керівних працівників⁹⁷. Оскільки нові керівники приїжджали переважно з Росії або, в кращому випадку, з великих промислових міст України, то про елементарне розуміння ними української мови, не кажучи вже про вільне володіння нею чи шанування української культури, говорити не доводилося. Досить розповсюдженою була ситуація, коли абсолютну більшість комуністів у партосередках становили українці, але, оскільки надісланий їм партторг не знав української мови, вся робота велася російською мовою. А це не могло не породжувати нову хвилю зростання почуття меншовартості серед українців.

Варто також наголосити, що процеси розстановки нових кадрів йшли паралельно зі знищенням тих, хто не вписувався у нову схему. Так, протягом травня—грудня 1933 р. в результаті партійної чистки у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, які пройшли чистку, відсів становив 84 653 особи⁹⁸. Причому компартійні керманічі України визнавали, що 48,1 % виключених з партії припадає на тих, хто вступив у лави КП(б)У у 1931—1932 рр.⁹⁹ Загалом, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж УСРР, партійна організація республіки протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 чол.¹⁰⁰ (за іншими даними, кількість комуністів в Україні зменшилася на 194 822 чол.¹⁰¹). Цікаво, якщо в середньому по СРСР відсів у ході чистки, що проходила по 11 областях, становив 17 %, то в Україні ця цифра становила 19,3 %¹⁰².

Однак при всій цій масовій зміні кадрів компартійна верхівка пам'ятала, що без підтримки хоча б частини населення обійтися неможливо. Тому влада поставила за мету довести, що розгром націоналістів зовсім не є розгромом українізації¹⁰³. Мало того, саме “українських націоналістів” компартійне керівництво звинувачує тепер у зриві українізації. Їм, як говорив П. Постишев у жовтні 1934 р. в доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, “вигідно представити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури”¹⁰⁴.

Одним із чинників нової постановки питання про головну небезпеку в національному питанні (від листопада 1933 р. — український націоналізм) визнавалася “поширена увага і зацікавленість міжнародного імперіалізму взагалі і фашистської Німеччини, зокрема, до України як плацдарму боротьби проти СРСР”¹⁰⁵. Тому сам факт існування людей, які мали певні симпатії до “окремішності” від Москви, був небезпечним для сталінського режиму. Тому теза про те, що саме національна політика Скрипника “стала виною притуплення революційної пильності та утвореного прориву в сільському господарстві”¹⁰⁶, була цілком доречною. Але при цьому компартійна верхівка прекрасно розуміла, що самими лише репресіями переконати основну масу населення у своїй правоті неможливо, потрібно продовжувати українізацію, інакше наслідки можуть бути (в тому числі і з огляду на міжнародне становище) непередбачуваними.

Підтвердження своїм побоюванням керівники ЦК ВКП(б) знаходили на території України. Чимало українських комуністів, які вважали себе

відданими комуністичній ідеї і інтернаціоналізм розуміли як рівність усіх націй, розчарувалися в національній політиці партії, вважаючи розгром так званого “націоналістичного ухилу” поверненням великодержавного шовінізму. Про такі настрої серед частини комуністів Харківщини свідчить анонімний лист від імені 150 комуністів, про який згадав П. Постишев на XII з’їзді ВКП(б). Автори листа так говорили про перенесення столиці з Харкова до Києва: “Це — димові завіса, так само, як і відкриття пам’ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури. Ваш лозунг: “Україна — невід’ємна частина Радянського Союзу” щось дуже схожий на лозунг — “єдина неділима”¹⁰⁷.

Компартійній верхівці вкрай необхідно було послабити подібні настрої, створити в українців ілюзію їх державності й самостійності, рівності з російським народом. Адже в майбутній світовій війні, яка здавалася неминучою, симпатії українського народу були необхідні. Зваливши провину за голодомор на “націоналістів” та “куркулів”, компартійна верхівка мала довести українцям, що українська влада — це їхня рідна влада, що на чолі державних органів влади стоять прості вихідці з українського народу, а національне питання роздмухується саме “буржуазією”.

З цією метою відразу ж після розгрому “націоналістичного ухилу” на XII з’їзді КП(б)У приймається рішення про переведення столиці України з Харкова до Києва. Саме задля цього ЦК ВКП(б) суворо стежив за тим, щоб відсоток українців у КП(б)У суттєво не знижувався, щоб перевірені українські кадри висувалися на керівну партійну та радянську роботу. Компартійне керівництво намагалось не допустити такого стану, як у роки громадянської війни, коли українці дивилися на комуністичну партію як на чужорідну силу. Це було б особливо небезпечним у роки майбутньої світової війни, бо за період радянської влади значно зріс відсоток українців у містах.

Керівництву більшовиків потрібно було виховати такі українські кадри, які лише за національною ознакою були б українцями та знали українську мову. Але українські традиції, особливості побуту, історичну пам’ять українців необхідно було ліквідувати, щоб у майбутньому керівництво СРСР могло не турбуватися за існування цієї держави, а сміливо проводити будь-які експерименти над власним народом. Тому, покінчивши у 1934 р. з прихильниками Скрипника, тими українцями, у яких була добре розвинута національна самосвідомість, партійна еліта береться за продовження українізації. Зовні це виглядало цілком логічно — адже у 1933 р. основною ідеєю боротьби з “ухилом” Скрипника була ідея заміни “петлюрівської” українізації на “більшовицьку”.

Підведемо підсумки. Владні структури СРСР від самого початку політики коренізації використовували українських націонал-комуністів для того, щоб розколоти українське суспільство. Особливо цей процес посилювався на початку 1930-х років. Лише розколовши прихильників української державності і селян, нацькувавши їх одне на одного, більшовицьке керівництво могло без особливих турбот перемогти їх поодиночі. Дозволяючи ж деякий примус при українізації, компартійна верхівка СРСР намагалась підготувати ґрунт для майбутнього наступу на українських націонал-комуністів, тому що незадоволених таким примусом знаходилося чимало. Отже, припинення активної українізації повинно було мати в майбутньому певну підтримку в українському суспільстві. Тим більше, що політика колективізації, з огляду на менталітет українського народу, не могла стати популярною серед українських селян.

Більше того, використовуючи метод батога та медяника, вищому сталінському керівництву вже в 1933 р. вдалося розколоти прихильників

українського націонал-комунізму й протиставити їх одне одному. Тому зрозуміло, що компартійна верхівка швидко знайшла “винних” у зриві сільськогосподарської кампанії. Користуючись тим, що українське селянство було ослаблене голодомором, тим, що українські комуністи внаслідок колонізаторської політики Москви, якій вони не могли нічого протиставити, не мали широкої підтримки мас, бо саме вони й були виконавцями такої політики, хоча іноді й протестували, компартійна верхівка СРСР звинуватила в усіх негараздах українських “націоналістів”¹⁰⁸. Тобто винними виявилися якраз ті, хто так чи інакше намагався протистояти подібним діям партійного центру, ті, хто, знаючи справжній стан справ в українському селі, вимагав зменшити плани здачі хліба державі й таким чином врятувати від голоду українське селянство.

П. Постишев, С. Косіор та інші представники партійного керівництва в Україні протягом 1933—1937 рр. неодноразово нагадували про особливості “класової боротьби” в Україні. Перша особливість, за словами П. Постишева, полягала в тому, що “на Україні класовий ворог веде свою боротьбу проти соціалістичного будівництва під націоналістичним прапором”¹⁰⁹. Тобто всі, хто був незадоволений підлеглим станом України і намагався встановити справжню, а не декларативну рівність, автоматично могли потрапити під звинувачення в прихильності до “класового ворога”. Сюди ж потрапляли й усі інші, хто був незадоволений політикою ЦК ВКП(б) у сільському господарстві.

Інша особливість “класової боротьби”, згідно з думкою компартійного керівництва, полягала в тому, що “на Україні найбільше осіло уламків різних контрреволюційних організацій і партій”¹¹⁰, з членами яких потрібно нещадно боротися. Перш за все це стосувалося вихідців з боротьбистів, укапістів, бундівців. Постишев визнавав, що прорив 1931—1932 рр. “був не тільки проривом у сільському господарстві, не тільки в здійсненні національної політики, а це також був прорив у розумінні особливого засмічення рядів КП(б)У в ті роки. 1931—1932 рр. були роками особливого засмічення рядів КП(б)У антирадянськими, націоналістичними, шпигунськими, диверсантськими ворожими елементами”¹¹¹.

Можна зробити висновок: відправляючи П. Постишева в Україну сталінське керівництво ставило перед ним важливі завдання. Основною ж метою було зовсім не виправлення тяжкого становища у сільському господарстві (цього при зміні економічної політики на селі та наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев у 1933 р., місцеві керівники могли добитися й без нього). Головним завданням була корекція курсу національної політики та очищення лав комуністичної партії від національно свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку стосовно розвитку тих чи інших подій.

Думку про те, що головною метою діяльності Постишева була саме зміна курсу в національній політиці, висловив і професор Дж. Сандберг, голова міжнародної комісії по розслідуванню голоду 1932—1933 рр. в Україні, що діяла у 1988—1990 рр. за ініціативою Всесвітнього конгресу вільних українців¹¹². Ї це зрозуміло. Адже політика коренізації призводила до того, що українські комуністи починали вимагати для себе більше прав і вважати, що українці мають такі ж самі права в національному, культурному та господарському розвитку, як і росіяни. Вони вимагали справжньої, а не декларативної рівності. А це було справді небезпечно для сталінського режиму.

Надаючи землю селянам та запроваджуючи неп, більшовики не збиралися допомагати їх економічному зміцненню, так само, й оголосивши

політику коренізації та погоджуючись на співпрацю з українськими національними силами, вони не планували сприяти українському національному відродженню. Проте, залишивши незмінною стратегічну мету своєї національної політики (“злиття націй”), вони зробили певні поступки у тактиці, виграючи час для зміцнення влади та виховання необхідних кадрів.

Більшовицьке керівництво вирішило, що після проведення колективізації, після терору голодом та ліквідації навіть потенційного опору селянства, що й було соціальною базою українства, остаточно зникла потреба в лояльному ставленні до українського національного відродження та до виявів національної самосвідомості серед українців. Але оскільки ідеї рівності всіх республік і народів СРСР набули широкого поширення, оскільки здійснення політики українізації, хай і з іншою метою, але все-таки було започатковане в радянській Україні саме ЦК ВКП(б), то діяти потрібно було досить обережно. Оскільки культурний гегемонізм більшовиків мав теоретичну форму пролетарського інтернаціоналізму, що передбачав поступовість та добровільність у процесі “злиття націй”, то, як зауважив І. Дзюба, “наявність ідеалу, невідповідність між ідеєю та практикою не могли не обмежувати і бодай трохи “облагороджувати” практику”¹¹³. Тому головною ідеєю під час зміни національної політики компартійного керівництва в 1933—1934 рр. була не відмова від українізації взагалі, а заміна її на “більшовицьку”. Фактично пропагувалася ідея вивчення української мови та культури не з метою допомоги в подальшому розвитку, а якраз з метою нівелювання культурних та історичних особливостей українців, намагання обґрунтувати в майбутньому злиття українців з росіянами. Адже компартійна верхівка добре розуміла, що, лише очоливши культурні та історичні процеси в Україні, вона мала можливість спочатку зменшувати їх розбіжності з російськими, а потім і взагалі ці відмінності знищити. Пряма атака на українську культуру, як показував історичний досвід, могла призвести до прямо протилежних результатів.

Після 1933 р. як українці, так і представники національних меншин, які жили на території України, перестають бути суб'єктом національної політики. Тобто, вони втрачають можливість певною мірою саморозвиватися, їх культура втрачає національний зміст, національно-культурні процеси переходять під повний контроль більшовицького керівництва. Але “вкорінення” влади, після деяких втрат, продовжується, тобто відбулася відмова від однієї з форм коренізації — співробітництва з прихильниками національного відродження, навіть комуністичного гатунку, лояльне ставлення до яких стало непотрібним більшовицькій владі.

¹ З Резолюції XII з'їзду РКП(б) про завдання партії у національному питанні // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.

² Там само.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 81, оп. 3, спр. 135, арк. 74.

⁴ Там само, арк. 16.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і уряду 1917—1959 // Збірник документів. — Т. 1. — К., 1959. — С. 505.

⁶ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 135; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 107 — 108.

⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 135, арк. 204.

⁸ Див: Є ф і м е н к о Г. Г.: Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). — К., 2001. — 304 с.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 971, арк. 15.

¹⁰ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області // Голод 1932—1933 років в Україні : очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.

¹¹ С о л д а т е н к о В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 199.

¹² Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг./ Сост. О. В. Х л е в н ю к, Р. У. Д э в и с, Л. П. К о ш е л е в а, Э. А. Р и с, Л. А. Р о г о в а я. — М., 2001. — С. 274.

¹³ Там само. — С. 273—274.

¹⁴ Там само. — С. 284.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 1.

¹⁶ Там само. — Арк. 22.

¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 76.

¹⁸ С т а л і н Й. В. Твори. — К., 1951. — Т. 13. — С. 232.

¹⁹ РДАСПІ. — Ф. 17, оп. 3, спр. 914, арк. 13. У постанові оголошувалося, що українські партійні організації не справились із завданням організації хлібозаготівель та виконанням плану хлібоздачі, незважаючи на те, що вони тричі скорочувались. У зв'язку з цим у трьох основних сільськогосподарських областях — Харківській, Дніпропетровській та Одеській звільнялися їх керівники — відповідно Терехов, Строганов та Майоров, і призначалися нові — Постишев, Хатаєвич та Разумов. Однак згодом, рішенням від 30 січня, були внесені деякі корективи. Так, Разумова лишили на посаді першого секретаря Татобкому, а в Одеську область призначили Вегера, який до цього працював секретарем партійної організації Кримської автономії.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 86.

²¹ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 лютого. Повідомлення про пленум харківського обкому від 29 січня було надруковане 30 січня в газеті Вісті ВУЦВК. Ось його зміст: “29 січня відбувся об'єднаний пленум Харківського облкому та міськкому КП(б)У. В зв'язку з відкликанням т. Терехова в розпорядження ЦК ВКП(б) пленум ухвалив: 1.) звільнити т. Терехова від обов'язків першого секретаря облкому та міськкому. 2.) На першого секретаря облкому та міськкому обрати т. Постишева П.П., ввівши його до складу членів пленумів і бюро облкому та міськкому.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6197, арк. 58.

²³ Комуніст. — 1933. — 10 лютого.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 9.

²⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 292, арк. 191.

²⁶ РДАСПІ. — Ф. 3, оп. 81, спр. 130, арк. 84.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 9.

²⁸ Комуніст. — 1933. — 16 лютого.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 971, арк. 17.

³⁰ С к р и п н и к М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. — Харків, 1933. — С. 14.

³¹ Там само. — С. 4.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 168. Двома тижнями пізніше до складу комісії ввійшли також Попов та Затонський.

³³ Там само. — Спр. 331, арк. 76.

³⁴ Там само. — Арк. 194. Заступниками В. Балицького призначалися К. Карлсон та І. Леплевський. Останній, до речі, став наркомом внутрішніх справ після арешту В. Балицького влітку 1937 р. Замінив його на цій посаді в січні 1938 р. О. Успенський.

³⁵ Там само. — Спр. 282, арк. 13.

³⁶ Там само. — Арк. 191—193.

³⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 76—77.

³⁸ Там само. — Арк. 78.

³⁹ Там само. — Арк. 79—82.

⁴⁰ Там само. — Арк. 82.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Арк. 83.

⁴³ С о л д а т е н к о В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 218.

⁴⁴ Розглянуто за: Ш а п о в а л Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 116.

⁴⁵ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 85.

⁴⁶ Там само. — Арк. 87.

⁴⁷ Там само. — Арк. 90—93.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.

⁴⁹ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 130, арк. 92.

⁵⁰ Комуніст. — 1933. — 29 квітня.

- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 970, арк. 27.
- ⁵² Правда. — 1933. — 10 марта, Вісті ВУЦВК. — 1933. — 11 березня.
- ⁵³ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 135, арк. 181.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 971, арк. 5.
- ⁵⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.
- ⁵⁶ Там само. — Оп. 6, спр. 282, арк. 66.
- ⁵⁷ Там само. — Оп. 20, спр. 6227, арк. 10.
- ⁵⁸ Там само. — Оп. 6, спр. 282, арк. 84.
- ⁵⁹ Більш докладно див: Є ф і м е н к о Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932—1938 рр. (Освіта та наука). Історичні зошити. — К., 2000. — 72 с.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 970, арк. 21.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 29 травня.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 4402, оп. 1, спр. 216, арк. 29.
- ⁶⁵ П о с т и ш е в П. П. Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 10.
- ⁶⁶ Ш л і х т е р О. Г. За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. — 1933. — № 5—6. Березень—квітень. — С. 30—46.
- ⁶⁷ П о п о в М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // П о п о в М. М. За Радянську Україну — невід'ємну частину СРСР. — Харків, 1935. — С. 22—42.
- ⁶⁸ Х в и л я А. Викоренити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. Травень—червень. — С. 42—57.
- ⁶⁹ З а т о н с ь к и й В. П. З питань національної політики // Більшовик України. — 1933. — № 9—10. — С. 107—118.
- ⁷⁰ Більш докладно про це див у кн.: Є ф і м е н к о Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). — К., 2001. — 303 с.
- ⁷¹ Ш л і х т е р О. Г. Чергові завдання. — С. 64.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 111, 124; спр. 284, арк. 24, 30.
- ⁷³ Там само. — Спр. 334, арк. 49.
- ⁷⁴ Там само. — Спр. 311, арк. 137.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само. — Спр. 284, арк. 30.
- ⁷⁷ Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 98, арк. 13.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 4402, оп. 1, спр. 216, арк. 64.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 70.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 46.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6217, арк. 19.
- ⁸² Там само. — Оп. 6, спр. 285, арк. 49.
- ⁸³ Там само. — Арк. 64.
- ⁸⁴ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 131, арк. 127.
- ⁸⁵ Саме такою була тональність багатьох публікацій західноукраїнської преси, що, зокрема, аналізувалася в огляді Поповим та Хвилею репортажів про листопадовий 1933 р. Пленум ЦК КП(б)У. — Див: РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 81, арк. 117—126.
- ⁸⁶ П о с т ы ш е в П. Советская Украина — несокрушимый форпост великого СССР. (Речь на объединённом пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У 21 ноября 1933 г.) // П о с т ы ш е в П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35.
- ⁸⁷ Там само. — С. 70.
- ⁸⁸ Резолюція об'єднаного пленуму... // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 268—272.
- ⁸⁹ С т а л і н Й. В. — Твори. — Т. 13. — С. 357.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики партії / Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 265.
- ⁹² Д а н и л е н к о В. М. Згортання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті Радянської України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 2. — К., 1994. — С. 103.
- Під терміном “більшовизація” ми розуміємо нав'язування неросійським народам таких ідеалів та цінностей в культурі, побуті та господарському житті, які нехарактерні для них, але є необхідними для утвердження тоталітарного ладу в радянській імперії. Однією з основних рис більшовизації є розрив з історичним минулим та традиційними

цінностями як такими, що мали “буржуазний” характер. Особливістю більшовизації даного періоду є те, що її намагалися здійснювати на рідній для неросійських народів мові.

⁹³ Про репресії проти діячів польського національно-культурного будівництва в радянській Україні, що розпочалися ще влітку 1933 р. (під час активної боротьби з українським націоналізмом, що виливалося навіть у збільшення кількості польських шкіл) див.: Рубльов Олександр. Викриття “агентури польського фашизму” в УСРР: “Справа “Польської Військової Організації” 1933—1934 рр. (мета, механізм, фабрикація, наслідки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки // Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.7: Спеціальний.—К., 2003.—С. 170—189.

⁹⁴ Правда.—1933.—24 ноября.

⁹⁵ Бабко Ю. В. Парти́йне будівництво на Україні.—Львів, 1971.—С. 15.

⁹⁶ ЦДАГО України.—Ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 68.

⁹⁷ Правда.—1933.—22 ноября.

⁹⁸ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... —С. 238.

⁹⁹ ЦДАГО України.—Ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 58.

¹⁰⁰ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... —С. 299.

¹⁰¹ Компартія України. Цифри. Матеріали: до XXVIII з'їзду компартії.—К., 1990.—С. 7.

¹⁰² XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції.—Харків, 1934.—С. 57.

¹⁰³ Постышев П. П. Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации / Из доклада на объединенном пленуме Киевского обкома КП(б)У и облисполкома 17 октября 1934 г. // Постышев П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине.—К., 1935.—С. 103.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ ЦДАГО України.—Ф. 237, оп. 1, спр. 11, арк. 89.

¹⁰⁶ Там само.—Спр. 10, арк. 2.

¹⁰⁷ XXII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... —С. 465.

¹⁰⁸ Про використання судових процесів над українськими націонал-комуністами з метою зміцнення впливу на селян після голодомору 1932—1933 рр. див.: Єфіменко Г. Г. Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932—1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки // Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7: Спеціальний.—К.—Інститут історії України НАН України.—2003.—С. 276—285.

¹⁰⁹ Постышев П. Підсумки перевірки партійних документів // Більшовик України.—1936.—№ 3.—С. 10.

¹¹⁰ Там само.—С. 10.

¹¹¹ Там само.—С. 20.

¹¹² Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет.—К., 1992.—С. 133.

¹¹³ Дзюба І. М. Україна перед сфінксом майбутнього.—К., 2001.—С. 9.